

השיקולים המנחים את פקידי הסעד בהמלצותיהם לבית־המשפט לענייני משפחה בנושא המשמורת על ילדים

מאת מרדכי פרישטיק*

מטרת המחקר היתה לבדוק את השיקולים המנחים את פקידי הסעד במתן המלצתם לבתי־המשפט לענייני משפחה בנושא של משמורת על ילדים ממשפחות יהודיות: בידי האב או בידי האם. המחקר מבוסס על 162 תיקים של החוקת ילדים, שנבחרו באופן אקראי בבתי־המשפט השונים בארץ, שאליהם הועברו המלצות פקידי הסעד. משתני המחקר מבוססים על שלושה מודלים: המודל הלגאלי־משפטי (משתנים בעלי חשיבות משפטית בעיקר, כגון: רצון הילד); המודל הפסיכו־סוציאלי (בעיקר משתנים המאפיינים את ההורים והמשקפים את ה"מסוגלות ההורית" שלהם); והמודל ההלכתי (ובו משתנים המשקפים את הרמה הדתית־מסורתית של ההורים, כוונתם לתת לילד חינוך דתי־מסורתי וכדומה). הקשר בין המשתנים העצמאיים ובין המשתנה הלא־עצמאי (המלצת פקידי הסעד) נבדק באמצעות מבחן X^2 ומתאם קרמר. ממצאי המחקר העלו, שמשתני המודל הלגאלי ורוב משתני המודל הפסיכו־סוציאלי נמצאו בקשר סטטיסטי מובהק ובקורלציה גבוהה עם המלצות פקידי הסעד, ואילו במודל ההלכתי לא נמצאו קשר סטטיסטי מובהק או קורלציה גבוהה מספיק בין משתני מודל זה ובין ההמלצות.

מבוא

המקום הטבעי להחזקת ילדים הוא בית ההורים. כאשר ההורים חיים בנפרד, תהיה הסיבה לכך אשר תהיה, על בית־המשפט או בית־הדין להכריע בעניין החזקת ילדיהם, כלומר להחליט למשמורת של מי מן ההורים למסור אותם. השופטים והדיינים, בבואם לדון בנושא זה, רשאים, לפי החוק (סעיף 2 לחוק הסעד – סדרי דין בענייני קטינים,

* המחלקה לקרימינולוגיה, אוניברסיטת בראילן, רמת־גן.

חולי נפש ונעדרים, תשט"ו-1955), לבקש מפקידי הסעד תסקיר והמלצה בנוגע לשאלת המשמורת על הילדים; ובתנאים אחדים פקידי הסעד רשאים לזוּם בעצמם הליך ומתן חוות-דעת לבית-המשפט (חוק בתי-משפט לענייני משפחה, התשנ"ה-1995, סעיף 3-ד).¹ במחקרים שנערכו בארץ (גופנא-פינטו, 1996; הקר, 2003; פרוכטר, תשמ"ב; פרישטיק ואדד, 2001; פרישטיק ויגלניק, טרם פורסם) נמצא, שלהמלצת פקידי הסעד יש השפעה רבה על החלטת השופטים והדיינים. לפיכך, לאור ההשלכות שעשויות להיות להמלצה על גורל הילדים, ראוי לבדוק מה הם העקרונות המרכזיים המנחים את פקידי הסעד בהמלצותיהם למי למסור את החזקת הילדים, דבר שננסה לעשות במסגרת מחקר זה.

שאלות המחקר היו: האם פקידי הסעד, הנמצאים ביחס-גומלין מתמידים עם בית-המשפט ועם בתי-הדין הרבניים, מונחים בעיקר על-פי עקרונות משפטיים-לגאליים או הלכתיים; או האם, כמומחים בתחום הפסיכולוגיה והעבודה הסוציאלית, הם מונחים בעיקר על-פי עקרונות פסיכו-סוציאליים מקצועיים הגלומים במדעי ההתנהגות? מן הראוי להדגיש, שהמחקר בדק רק המלצות של פקידי הסעד לבתי-המשפט, ולא המלצות לבתי-הדין הרבניים. יהיו כאלה שיטענו, שההמלצות של פקידי הסעד המופנות לבתי-הדין שונות מאלה המופנות לבתי-המשפט, אך עניין זה מחייב בדיקה נפרדת.

להלכה פקידי הסעד אמורים להיות מונחים על-פי העיקרון של "טובת הילד", והדבר מקובל גם בראייה לגאלית (Eekelaar, 1978, p. 221; Gottesman, 1981),² גם בראייה מקצועית וגם בהלכה היהודית (רדב"ח"א, סעיף קנו; גילת, תשל"ח: שוחטמן, 1978). אלא שאין הגדרה אחידה למונח "טובת הילד". המושג נתון לפרשנויות שונות ויש מקום לבדוק איך פקידי הסעד נוהגים הלכה למעשה. הסוגיה אמנם נבדקה בידי חוקרים נוספים (גופנא-פינטו, 1996; פרוכטר, תשמ"ב), אך בהיקף מצומצם, ורק במרכז הארץ, תוך שימוש במספר מוגבל של משתנים. לאור חשיבות הנושא, וכדי שניתן יהיה להגיע להכללה רחבה יותר, יש מקום למחקרים נוספים כלל-ארציים בנושא זה.

1. בהמשך, כאשר נשתמש במונח "בית-המשפט", הכוונה לבית-המשפט לענייני משפחה, וכאשר נשתמש במונח "פקידי סעד" הכוונה לפקידי ולפקידות סעד לסדרי דין. במונחים "משמורת" ו"חזקה" נשתמש כאילו הן מילים נרדפות, כמקובל במשפט הישראלי (הקר, 2003, עמ' 4).

2. ראו גם סעיף 3 לחוק שיווי זכויות האישה, תשי"א-1951; סעיף 25 לחוק הכשרות המשפטית והאפורופסות, תשכ"ב-1962, וסעיף 3 לאמנת האו"ם – אמנה בדבר זכויות הילד, שאישרה ממשלת ישראל ב'90.4.9 ואשר נכנסה לתוקף בנובמבר 1991.

מודלים להמלצת פקידי הסעד בעניין החזקת ילדים

בניתוח העקרונות האמורים להנחות את פקידי הסעד נשתמש בשלוש קבוצות של משתנים, שיכוננו, למען הנוחות, בשם "מודלים". מודלים אלה שימשו חוקרים נוספים במחקריהם (סירוקה ופישמן, 1980; שניט, תשמ"ח, עמ' 188–220; שרון, 1992; Williams & Pope, 1982), חלק מהם כינו את המודלים בשמות אחרים, כמו: קווים מנחים, עקרונות, קריטריונים, מערכת שיקולים ועוד. העדפנו את השימוש בשם "מודלים", משום שבמחקר לא התייחסנו למשתנים בודדים, אלא לקבוצות של משתנים בעלי אוריינטציה ולוגיקה משותפת – לגאלית, פסיכו־סוציאלית והלכתית.

1. המודל הלגאלי־משפטי

מודל זה, המבוסס על העיקרון של "שלטון החוק", החל להתפתח לאחר המהפכה הצרפתית, כריאקציה נגד השפיטה השרירותית ששררה בתקופת המלכים האבסולוטיים. לפי מודל זה, משתנים פורמליים אובייקטיביים, המוגדרים בחוק הפלילי (Radzinowicz, 1966), האזרחי והמשפחתי (Watson, 1963), צריכים להיות המשתנים המרכזיים, אם לא הבלעדיים, האמורים להשפיע על החלטת בית־המשפט. ניתן לצפות מפקידי הסעד, הנמצאים בפעילות־גומלין מתמדת עם מערכת בתי־המשפט לענייני משפחה, והאמורים להתחשב בעקרונות המנחים את בתי־המשפט ובעקרונות משפטיים הגלומים בחוק הלגאלי (כגון חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב־1962) שיתחשבו, לפי מודל זה, בהמלצותיהם בגורמים הלגאליים (פורת, 1999), כגון: גילו של הילד ורצונו, כמוסבר להלן.

(1) עקרון הגיל הרך. בתחום המשפחתי שלט בעבר ברוב הארצות העיקרון הרומי patria potestas, כלומר: האב הפטריארכאלי שליט על ילדיו, יהיו גילם ומינם אשר יהיו, ולו יש זכות משפטית עליהם (בן־אור, 1974; קיסטר, 1971), כולל זכות להחזקתם במקרה של פירוד (הקר, 2003; שפירא, 1972). אולם, החל מן המאה ה־18 התהפכו היוצרות והעיקרון הלגאלי שהחל להנחות את בתי־המשפט הוא "עקרון הגיל הרך" (הקר, 2003; סעדיה, 1992; שניט, 1994). לפי עיקרון זה, ילד רך בשנים (שהגדרתו משתנה מחברה לחברה) יועבר, במקרה של פרידה, לחזקת אמו, אלא אם כן קיימות נסיבות מיוחדות לנהוג אחרת. מהפך זה נבע משינויים חברתיים ומן האוריינטציה הפסיכו־אנליטית שחדרה למערכת המשפט. מבחינה חברתית, המעבר מחברה חקלאית לחברה עירונית־תעשייתית חיזק את המגמה שהגבר יוצא לעבודה מחוץ לבית ודואג לצרכים החומריים של בני משפחתו (תפקיד אינסטרומנטלי), והאישה נשארת בבית לטפל בילדיה ובמשק־הבית (תפקיד אקספרסיבי). מכאן החל להתפתח קו חשיבה שאישה מתאימה יותר, מבחינה ביולוגית ונפשית, לטפל בילדיה מגבר. עמדה זו קיבלה חיזוק

במאה ה-20, בעקבות התפתחות הפסיכואנליזה והמחקרים הפסיכו-דינמיים, שהתמקדו ב"מצוקה האימהית" ובחשיבות האם במשפחה, יותר מאשר ב"מצוקה האבהית" ובחשיבות האב במשפחה (Bowlby, 1944; Foster, 1974; Hetherington, Cox & Cox, 1982; Rutter, 1974).

מאז שנות ה-70 של המאה ה-20 החלו תנועות של גברים ואנשי מקצוע במדעי ההתנהגות, בארץ (קנולר, 1994) ובחוף-לארץ (Funder, 1998), לערער על "עקרון הגיל הרך" בטענות שונות, כגון: חוסר השוויון המיני הגלום בעיקרון, הילד הרך זקוק לאביו לא פחות מאשר לאמו (Bender, 1994; Gottman, 1998) ושלילת הטענה שהאם חשובה לילד יותר מאשר אביו, שכן מקורה של זו בדעה קדומה (Cohen & Sagi & Dvir, 1993; Segal-Engelchin, 2000). כמו-כן רווחת היום הטענה, שיש "אבות חדשים" (Lupton & Barclay, 1997) הנאבקים על החזקה, והם זמינים לטפל בילד לא פחות מן האימהות היוצאות לעבודה ומחפשות קריירה מחוץ לבית (Charmas, 1981; Eekelaar, 1978; Ira & Winkler, 1976; Thompson, 1983).

אבל למרות הטענות האלה, הנשמעות בעיקר מפי אנשי מדעי ההתנהגות, בעולם ובישראל (פוגל-ביז'אי, 1999; שגיא וקורן-קריא, 1988), ממשיך "עקרון הגיל הרך" להיות עיקרון לגאלי המוגן בחוקי המדינות השונות, כולל בישראל (סעיף 25 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב-1962) ולתפוס מקום חשוב בשיפוט בבתי-המשפט בישראל (הקר ושמיר, 2003; שניט, תשמ"ח). בארץ ובחוף-לארץ הוקמו ועדות ציבוריות וממלכתיות שדנו בסוגיית ה"אבות החדשים" ובשאלה האם יש להמשיך להשתמש ב"עקרון הגיל הרך", אך בכל מה שנוגע לארץ לא היה כל שינוי בנושא (הקר, 2003). הטענות, המצדיקות את המשך ההתבססות על "עקרון הגיל הרך", שמשמיעות בעיקר תנועות פמיניסטיות, הן, ש"האבות החדשים" הם מעטים מאוד. האבות דורשים שוויון, אך כשמגיע השלב שבו עליהם לטפל בילדים הם מתקשים לעמוד במשימה, ומטבעם האבות אינם ערוכים מבחינה רגשית לטפל בילדים (Dowd, 2000).

(2) העיקרון של "זכויות הילד" ו"רצון הילד". מעבר ל"עקרון הגיל הרך" החלו לאחרונה משפטנים, כולל בישראל (משרד המשפטים, 2003), לדרוש להקפיד יותר על "זכויות הילד", המתבטאות בעיקר בהתחשבות ברצונו (Eekelaar, 1995; Inker & Perretta, 1971). הטענה היא, שבשם "טובת הילד", והצגת הילד בידי אנשי מקצוע במדעי ההתנהגות כמי שאינו בשל להבין טובתו מהי, פוגעים בזכויות היסוד של הילד לקבוע היכן יחיה. משפטנים אלה טוענים, שילדים בגיל מתקדם (לטענת שאקי, 1984 – אחרי גיל 6, ובעיקר אחרי גיל 10), מסוגלים להבין אצל איזה הורה טוב להם יותר. לגבי ילדים קטנים יותר ניתן לנסות לגלות את רצונם האמיתי באמצעות מבחנים מתאימים (שניט, תשמ"ח; Rich, 1974). כאשר מתגלה רצון הילד, גורם זה צריך להיות מרכזי

בקביעת ההחזקה (רונון, 1997). יודגש, שגם מבחינת החוק (תוספת לסעיף 13א' לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ה-1995) על בית-המשפט בישראל להתחשב ברצון הילד. גם סעיף 12 לאמנת האו"ם – אמנה בדבר זכויות הילד, שכאמור אישרה ממשלת ישראל, מחייבת (אם גם לא במובן המשפטי, החוקי), להתחשב ברצון הילד ולשתף אותו בכל העניינים הנוגעים לו.

2. המודל הפסיכו-סוציאלי

(1) עֶקְרוֹן "ההורה הפסיכולוגי". עיקרון זה, שאומץ במדינות אחדות (Sandberg, 1989), מקורו בביקורת שנמתחה על "עֶקְרוֹן הגיל הרך". הוא נשען מבחינה רעיונית על הגישות הפסיכו-דינמיות המדגישות את חשיבות הקשרים הרגשיים בין ההורים לילדיהם ולנוקים הנגרמים לילדים בגין חסך רגשי (Bowlby, 1944; Stott, 1960; Yudkin & Holme, 1972). למונח "טובת הילד" ניתנת משמעות רחבה. המונח "עֶקְרוֹן ההורה הפסיכולוגי" נגזר לא מהנחיות לגאליות כלליות הקשורות לגילו של הילד, וגם לא מזכויות לגאליות של הילד, אלא מצרכיו האינדיבידואליים של הילד, כפי שאובחן בידי אנשי מקצוע (Scherrer, 1976). הורה, בין שמדובר באם או באב, אשר אובחן כאדם הדואג יותר לצרכים הרגשיים של הילד, נותן לו חום ואהבה, וזאת על בסיס קבוע, רצוף ומתמשך, ולא רק בהקשר של גירושין (Wallerstein & Kelly, 1976), הוא זה שיוגדר כמטפל העיקרי של הילד, כ"הורה הפסיכולוגי", המועדף להיות המשמורן (Goldstein, Freud & Solnit, 1973). בנושא הרציפות (שיכונה בהמשך "עֶקְרוֹן הרציפות והמשכיות"), יש המוסיפים היבטים קונקרטיים, כגון רציפות במגורים, בלימודים באותו בית-ספר וכל גורם אחר המונע מן הילד זעזועים שלאחר הגירושין (Thompson, 1983).

חלוצי "עֶקְרוֹן ההורה הפסיכולוגי" (Goldstein et al., 1973) התייחסו גם ל"סדרי הראייה" של הילד עם ההורה הלא משמורן ונגד עמדותיהם יצאו מבקרים רבים (Hetherington et al., 1982; Johnston, Kinn, Jeanes & Tschann, 1989; Richards, 1978), אלא שלא כאן המקום להרחיב את הדיבור בסוגיה זו. חשובה לענייננו יותר הביקורת נגד עצם העיקרון של "ההורה הפסיכולוגי". מעבר לשאלת הסובייקטיביות הטמונה במשתנה ובקושי האובייקטיבי לקבוע מיהו "ההורה הפסיכולוגי", מושמעת ביקורת על הרעיון עצמו. הטענה המרכזית היא, שהילד זקוק לשני הוריו במידה שווה. הוא מסוגל ליצור זיקות רבות (Bowen, 1976) לשני הוריו ואף למשפחה הרחבה יותר, וזיקות אלה חשובות לו לפיתוח זהות מינית, ליצירת מודל משפחתי וקשרים בין-דוריים (Framo, 1981; Wallerstein & Kelly, 1976). על רקע זה היו שהציעו לאמץ שיטה של "החזקה משותפת", או "החזקה מפוצלת", לפיהן האחריות נמסרת לשני ההורים במידה שווה (Grief, 1979). אלא, שלמרות שיש מדינות שאימצו שיטה זו

(Cochran, 1985), גם חנה של גישה זו ירד בגלל הטענה שילד זקוק להורה קבוע. (2) שיטת אבחון על בסיס של "מסוגלות ההורים". שיטת אבחון להחזקת ילדים שנעשתה נפוצה לאחרונה, וצמחה בעקבות ירידת קרנו של "עקרון ההורה הפסיכולוגי", היא השיטה של "מסוגלות ההורים". בשיטה זו, המבוססת במידה רבה על האסכולה התבניתית בפסיכולוגיה, המאבחן אינו בודק גורם אחד, אלא מגוון של גורמים, אובייקטיביים עד כמה שניתן, ואת פעילות-הגומלין בין גורמים אלה, האמורים להצביע על יכולתו של כל הורה והורה לספק את צרכיו החיוניים של הילד (שרון, 1992). בעת הצורך הבוחן נעזר במבחנים פסיכולוגיים, פסיכיאטריים ופרוגנוסטיים לניבוי מסוגלות הורים עתידית (Hetherington et al., 1982; Walerstein & Kelly, 1976). בסופו של התהליך, המאבחן עורך מאזן של יתרונות וחסרונות של כל הורה והורה וקובע על סמך זה מי מן ההורים מסוגל יותר להיות המשמורן (Thompson, 1983). כאשר המאזן משוקלל באופן שווה, קיים קושי להגיע למסקנה אובייקטיבית מהימנה ותקפה לגבי המשמורת (אלמגור, 1999). במקרים אלה יש המציעים לפנות ל"עקרון הגיל הרך", או לעודד הסכם בין ההורים, דבר שהוא לטובת הילד, משום שהוא מונע סחבת (Watson, 1963). יש אף המציעים לערוך, במקרה זה, הגרלה בין ההורים לגבי החזקה, כדי שהצדדים ייצאו בהרגשה, שההכרעה היתה הוגנת (Mnookin, 1979). השאלה המתבקשת היא, מה הם המשתנים העשויים להיות רלוונטיים בבדיקת "מסוגלות הורים"? קשה לתת על כך תשובה חד-משמעית, שכן מדובר במגוון של משתנים לא אחידים הקשורים לתפיסות עולם ולרקע המקצועי והתרבותי של המאבחן (ברקאי ומאסס, 1989). יחד עם זאת, יש משתנים בסיסיים המובלטים בספרות המקצועית (סעדיה, 1992; רומי ולוי, 1998; שניט, תשמ"ח; שרון, 1992) ואליהם נתייחס.

– מילוי הצרכים הרגשיים של הילד. בחינה זו, המתאימה יותר למאבחים בעלי אוריינטציה פסיכודינמית, שמה את הדגש במסוגלות ההורים לספק את הצרכים הרגשיים של הילד. משתנה זה הוא הקריטריון המרכזי ב"עקרון ההורה הפסיכולוגי".

– אלימות פסיכולוגית ומילולית כלפי הילדים. משתנה זה יכול להיות מדד לקשר הרגשי של ההורה עם הילד. גם כשמדובר באלימות למטרות חינוכיות יש בכך נזק לילד (פרישטיק, 1992), והדבר יכול להצביע על חוסר "מסוגלות הורים".

– מאפייני אישיות של ההורים. מאפייני אישיות, הבוחנים יכולת קוגניטיבית של ההורים, ליקויים נפשיים, עם רקע נוירולוגי, או ללא רקע כזה, הם גורמים חשובים העשויים לגלות האם ההורה מסוגל להעריך באופן מציאותי את צרכי הילד והאם הוא מסוגל לספק צרכים אלה (שאקי, 1984).

– בריאות פיזית של ההורים. כמו ליקויים נפשיים, גם ליקויי בריאות אחרים ונכות פיזית עלולים לפגוע במסוגלות ההורים מבחינת היכולת למלא את צרכי הילד.

– מרכיבים כלכליים. החזקה פיזית של הילד (תזונה, לבוש וכדומה), איננה רק פונקציה

של רצון טוב, אלא גם של יכולת כלכלית. "מסוגלות הורים", אמנם במובן הצר של המילה, כוללת גם יכולת זו, של מילוי הלכה למעשה של הצרכים הפיזיים שהילד זקוק להם (Mnookin, 1979). בראייה מגדרית התחשבות בגורם זה פוגעת בנשים, שמצבן הכלכלי לאחר הגירושין, בדרך־כלל, גרוע מזה של הגברים (Weitzman, 1985; Ross & Barcher, 1984).

– מילוי הצרכים החינוכיים של הילד. מאבחן בעל גישה חינוכית יתמקד יותר בצרכים החינוכיים של הילד מאשר בגורמים כלכליים או רגשיים. הנושאים העשויים לעורר את תשומת לב המאבחן הם: מידת המעורבות של ההורה בחינוכו של הילד, הקשר שלו עם בית־הספר ועם מסגרות חינוכיות אחרות. הוא יבחן האם ההורה משמש מופת מחנך חיובי עבור הילד באישיותו ובהתנהגותו ובניהול חיי משפחה שלו. כמו־כן הבוחן ינסה לערוך פרוגנוזה לגבי מילוי הצרכים החינוכיים של הילד בעתיד.

– זמינות ונגישות של ההורה. גם אם ההורה מגלה מסוגלות במגוון התחומים האמורים לעיל, ומביע נכונות לטפל בילדיו, מצבו האובייקטיבי (שעות עבודה, לימודים וכדומה), לעתים, אינו מאפשר לו להיות קרוב לילד ולספק לו את צרכיו. הורה שאצלו הילד צפוי להיות "ילד מפתח", או להיות מטופל בידי סבא או סבתא, או מטפלות למיניהן, יגלה בכך ליקויים ב"מסוגלות ההורה" שלו.

3. המודל ההלכתי

העקרונות והקריטריונים להחזקת ילדים, אם מדובר ב"עקרון הגיל הרך" (כתובות סה ע"ב; רמב"ם, אישות כ"א, יז; טור וש"ע אה"ע, פב), או ב"רצון הילד" (ב"ש ורמ"א שו"ע אה"ע, פב) או ב"עקרון ההורה הפסיכולוגי" (תשובות תגה, אוצר הגאונים תלד, כתובות, חלק התשובות), או ביכולת הכלכלית של ההורים (רמב"ם, אישות כ"ז; תשובות רשד"ם, צד), לכל זה יש ביטוי בהלכה היהודית. אלא שהדעות אינן אחידות בכל אחד מן הנושאים האלה. קיימת גמישות בעקרונות, ולדעתו של גילת (תשל"ח), העקרונות תפסו מקום חשוב יותר בהלכה בהתפתחותה המוקדמת יותר, ולא בהלכה בביטוייה בימינו אנו, שבה מה שתופס את המקום המרכזי בקביעת החזקה הוא נושא החינוך הדתי. גורמים אלה אינם צריכים להיות רלוונטיים אצל פקידי הסעד האמורים להיות מונחים על־פי עקרונות העבודה סוציאלית, ולא על־פי עקרונות הלכתיים. אך כיוון שפקידי הסעד נמצאים ביחסי־גומלין מתמידים עם בתי־הדין הרבניים ועשויים להיות מושפעים מן האוריינטציה הקיימת במערכת זו, כפי שקציני המבחן הקשורים לבתי־המשפט מושפעים, לטענתו של יונה כהן (1984), מן האוריינטציה הקיימת בבתי־המשפט, מצאנו לנכון לכלול במחקר גם את משתני המודל ההלכתי, מה גם שלא מעט מפקידי הסעד באים מרקע מסורתי ועשויים להיות מושפעים מעקרונות הלכתיים. משתני המודל ההלכתי העיקריים מפורטים להלן.

- (1) מתן הזדמנות להינוך דתי-מסורתי. הורה הנותן לילד הזדמנות הינוכית דתית-מסורתית מגלה בכך, בראייה דתית, מסוגלות הורה. כזהו, למשל, הורה המתמסר בעצמו ללמד את הילד תורה, או המכוון את הילד ללמוד בבית-ספר דתי-מסורתי, או כזה המתגורר בשכונה דתית-מסורתית. במקביל יש בהלכה גם עדיפות להורה המתגורר בארץ-ישראל על-פני הורה המתגורר בחוץ-לארץ, מקום שיש בו יותר סכנה להתבוללות.
- (2) קו מנחה – בת לעולם אצל אמה, בן מעל גיל 6 אצל אביו. קו מנחה זה בא גם הוא להבטיח את הינוך הילדים: את הבת לחיי צניעות (ב"ח טור אה"ע ד"ה "ומה שכתב") ואת הבן שיתחנך לתורה, למצוות, לדרך ארץ ולמלאכה (כתובות קב ע"ב; שו"ע אה"ע פג, ז). אולם קו מנחה זה הוא גמיש ותלוי בשאלה מי מסוגל לחנך טוב יותר את הילד (אלון, בד"מ 1/81 נגר נ' נגר, פ"ד לח(ו) 365).
- (3) מודל ההורה מבחינה דתית-מסורתית. הורה שהוא אדם דתי או מסורתי ובשל כך משמש מודל לילדיו מבחינה דתית, ייחשב מסוגל יותר לגדל את ילדיו בהשוואה להורה שאיננו דתי או מסורתי.
- (4) התנהגות מוסרית של ההורה בתחום חיי המין. גורם שעשוי להיות רלוונטי בהיבט הדתי-מסורתי הוא התנהגות ההורים בתחום חיי המין. אישה, בייחוד אשת איש, החיה עם גבר זר, וגם גבר המרבה להתרועע עם נשים (המוגדר בהלכה "רועה זונות"), ומשמש בכך, בראייה דתית, מופת שלילי לילדים, פקידי הסעד עשויים להימנע מלהמליץ עליה או עליו להיות משמורן לילדיהם. הוא הדין לגבי הורה שהוא הומוסקסואל או שהיא לסבית, מה שבראייה דתית נתפס כסטייה חברתית.
- (5) הורה יהודי לעומת הורה נוכרי. במקרה של נישואים מעורבים, או המרת דת של אחד ההורים (כולל השתייכות לכת משיחית), סיכוייו של אותו הורה שימליצו עליו לשמש משמורן לילדיו עשויים להיות, לפי המודל ההלכתי, קטנים מזה של ההורה היהודי.
- (6) מי אשם בפירוק התא המשפחתי. אשר להורה שגרם לפירוק התא המשפחתי (כגון: "מורד" או "מורדת"), היו בין הפוסקים הראשונים (ראש כתובות כד, ד; טו"ר אה"ע פב), שראו בכך עילה לשלול ממנו את ההחזקה. קיום התא המשפחתי תופס מקום חשוב ביהדות (גיטין צ ע"ב; שו"ע אה"ע קיט, ג) ופירוקה של המשפחה בידי אותו "מורד" או אותה "מורדת", עלול להיחשב, בראייה הלכתית, התנהגות לא תקינה המצדיקה את שלילת המשמורת מאותו הורה.

מערך המחקר

1. משתני המחקר

משתני המחקר והאופרציונליזציה של המשתנים, מוצגים בנספח מס' 1. כיוון שחלק

מן המשתנים רלוונטיים ליותר ממודל אחד, אם גם ברמת חשיבות משנית או שולית, נימנע מהצגת השערות על אישושו או הפרכתו של מודל זה או אחר. סיווג המשתנים בנספח מס' 1 נעשה לפי המודל שבו המשתנה נראה בולט ומרכזי יותר. לדוגמה: משתני המודל הלגאלי – "רצון הילד" ו"עקרון הגיל הרך" – עשויים להיות רלוונטיים גם במודל הפסיכוסוציאלי; אך חשיבותם במודל זה היא משנית והם עוד שני גורמים במגוון רחב של קריטריונים שפקידי הסעד עשויים להתחשב בהם. לעומת זאת, מבחינת המודל הלגאלי, שני משתנים אלה הם קריטריונים מרכזיים בשיח המשפטי והם מעוגנים בחוקי מדינת ישראל. הוא הדין לגבי חלק מן המשתנים הפסיכוסוציאליים והלגאליים (כגון "עקרון ההורה הפסיכולוגי" ו"עקרון הגיל הרך"), שעשויים להיות, כאמור, רלוונטיים במודל ההלכתי, משום שיש אליהם התייחסות בהלכה. אולם, כפי שנאמר, דעות אנשי ההלכה אינן אחידות בנושא, ולטענת גילת (תשל"ח), העיקרון העיקרי המנחה היום את אנשי ההלכה הוא נושא החינוך הדתי של הילדים.

2. איסוף הנתונים ואוכלוסיית המחקר

הנתונים נאספו מתיקי בני-זוג יהודיים בבתי-המשפט השונים לענייני משפחה בארץ בנושא דיונם הוא החזקת ילדים ואשר פסק-הדין ניתן בהם בין אמצע שנת 1999 עד סוף שנת 2000. לכתחילה נאספו הנתונים לצורכי מחקר אחר (להלן "המחקר המקורי"), שמטרתו היתה לבדוק את החלטות שופטי בתי-המשפט; כך שמדובר במחקר מסוג "ניתוח משני" (secondary analysis). במחקר הנוכחי התייחסנו רק לחלק מן התיקים של המחקר המקורי – תיקים שהוגשו בהם תסקירים והמלצות מטעם פקידי סעד (במספר מקרים נתנו את ההמלצות פסיכולוגים בשיתוף עם פקידי הסעד). תיקים שבהם הגיעו השופטים להכרעה ללא בקשת תסקיר והמלצה של פקידי הסעד לא נכללו במחקר הנוכחי.

הנתונים נאספו באמצעות השאלון שבנספח מס' 1 ואשר בוצע בידי המחבר עצמו, ללא שותפים, כך שלא התעוררה בעיה של מהימנות בין-אישית. המשתנים בשאלון, המבוססים על משתני המודלים שהוצגו בחלק התיאורטי ועל הנתונים המצויים בתסקירי פקידי הסעד, נבדקו במחקר המקורי ב"מחקר טרומי" (pre test), המיועד לבדוק את היעילות של כלי המחקר) על 10 תיקים שהוצאו מן המחקר. יש לציין, שהתסקירים נכתבים באופן סטנדרטי. פקידי הסעד עוברים הדרכה והשתלמויות משותפות הכוללות התייחסות לקריטריונים הרלוונטיים שראוי להתייחס אליהם בתסקירים. משום כך לא היה קושי לקדד את הנתונים. בשיטה זו של איסוף נתונים לצורכי מחקר מתיקים המצויים בארכיוני בית-המשפט ובשירותי הרווחה השתמשו חוקרים רבים נוספים הן בארץ (גופנא-פינטו, 1996; הקר, 2003; סירוקה ופישמון, 1980; פרוכטר, תשמ"ב) והן בחוץ-לארץ (Williams & Pope., 1982).

יש להדגיש, שהמחקר עוסק אך ורק בהחלטות של החזקת הילד בידי האם או בידי האב, ולא בהחלטות אחרות (כגון החזקה משותפת, או העברת הילד למוסד). אמנם, תחילה היתה הכוונה לבדוק גם את ההחלטות האחרות, אך מסיבות סטטיסטיות שיידונו בהמשך נאלצנו לוותר על כוונה זו.

3. המדגם

כאמור, הנתונים נאספו בבתי־המשפט, ולא במשרדיהם של פקידי הסעד. הבדיקה נערכה כמעט בכל בתי־המשפט לענייני משפחה שהיו פעילים בשנים 1999–2000, חוץ מבית־המשפט בקרית שמונה (בגלל סיבות טכניות וגם משום שאותו שופט כיהן באותה עת גם בבית־המשפט בקרית שמונה וגם בבית־המשפט בטבריה). בסך הכל נכללו במדגם 8 בתי־המשפט מן הערים האלה: חיפה, תל־אביב, ירושלים, באר שבע, טבריה, אילת, אשדוד, נצרת. גודלי המדגם במחקר המקורי ובמדגם הנוכחי מכלל בית־משפט מפורטים בלוח מס' 1.

לוח מס' 1. גודל המדגם (במספרים ובאחוזים) שנבחר מכל בית־משפט במדגם המקורי ובמחקר הנוכחי

בית־המשפט	גודל המדגם במחקר המקורי		גודל המדגם במחקר הנוכחי	
	במספרים	באחוזים	במספרים	באחוזים
חיפה	52	17	17	10
תל־אביב	90	30	32	20
ירושלים	39	13	25	16
באר שבע	26	9	3	19
טבריה	18	6	14	9
אילת	16	5	17	10
אשדוד	34	11	17	10
נצרת	27	9	9	6
סך הכל	302	100	162	100

הדרך העדיפה לבחור במדגם היא לאתר את אוכלוסיית המחקר (במקרה דגן, תיקי משמורת ילדים יהודיים בבתי־המשפט בארץ) ולערוך מדגם של האוכלוסייה באופן אקראי, אם מדגם רגיל ואם "מדגם אשכולות" מכלל בית־משפט בנפרד. דרך זו לא התאפשרה במחקר הנוכחי משום שהחלטות על משמורת ילדים ניתנות לעתים לא בתיקי משמורת, אלא בתיקים בעלי שמות אחרים, כגון תיקי מזונות, ואין הפרדה

בין ילדים יהודיים לילדים אחרים. מכאן, שכדי לאתר את תיקי המשמורת של ילדים יהודיים יש לעיין כמעט בכל התיקים הנמצאים בארכיון בית-המשפט מן השנים שהמחקר עוסק בהן. משימה זו היתה בלתי אפשרית משום שרק בשנת 2000 דנו ב-8 בתי-המשפט שבלוח מס' 1 ב-86,073 תיקים!

הדרך המקובלת להתמודד עם מצב מעין זה, ולפיה נהגנו גם אנו במדגם המקורי, היא להשתמש ב"מדגם שיטתי" הנחשב מדגם אקראי. כל תיק חמישי מן המחצית השנייה של שנת 1999 ומכל שנת 2000 שנמצא בארכיוני בתי-המשפט נבחר למדגם. כאשר התיק לא עסק בענייני משמורת, או שעסק במשמורת של ילדים לא-יהודיים, ורוב התיקים היו כאלה, עברנו לתיק שלאחריו. מתוך כלל התיקים שנבחרו במדגם המקורי, 302 במספר, הוצאו התיקים שלא היה בהם תסקיר של פקיד הסעד. למדגם הנוכחי נותרו רק 162 תיקים, כמפורט בלוח מס' 1. בחלק מבתי-המשפט (כגון בתל-אביב ובהיפה) הצטמצם גודל המדגם במחקר הנוכחי בהשוואה למחקר המקורי, משום שבבתי-משפט אלה השופטים נוטים כנראה פחות לבקש תסקיר מפקידי הסעד (אולי משום שמדובר בערים עם אוכלוסייה גדולה של המעמד הבינוני, שחבריה נוטים להגיע לבית-המשפט עם הסכם מוכן). לעומת זאת, ייתכן שמאותה סיבה היה גידול בבתי-המשפט בכאר שבע ובאילת במדגם הנוכחי בהשוואה למדגם המקורי.

4. השיטות הסטטיסטיות

הממצאים נבדקו בעזרת המבחן הסטטיסטי X^2 ומתאם קרמר המתאימים לבדוק האם קיים או לא קיים קשר בין משתנים נומינליים (ואורדינליים). מבחנים אלה מתאימים לצורכי המחקר הזה, משום שהמטרה היתה לבדוק קשר בין משתנים עצמאיים ובין משתנה לא עצמאי (המלצת פקידי הסעד), כאשר רוב המשתנים מדורגים בסולם נומינלי. יש לציין, שניסינו לבדוק את הנתונים גם באמצעות הרגרסיה המרובה, שיטה שאמורה להתמודד עם שאלת האינטרקורלציה בין המשתנים. אלא שהממצאים היו לא משמעותיים, בגלל המספר הרב של המשתנים והקטגוריות של המשתנים וגודלו הקטן של המדגם, שאותו לא היתה אפשרות להגדיל.

מבחן X^2 בודק התאמה בין התפלגות נצפית במדגם (Observed) ובין התפלגות תיאורטית הצפויה במצב אקראי (Expected). אחד התנאים לשימוש במבחן זה הוא שמספר המקרים בחלוקת (בתאי) ה-Expected לא יהיה קטן מן המספר 5 (Wright, 1976, p. 435), ולכל הפחות שהמספרים הפחותים מ-5 לא יעברו את השיעור של 20 אחוזים מכלל התאים בטבלה. כדי לנסות להתמודד עם מגבלה זו ערכנו מספר בדיקות, תוך צמצום מספר הקטגוריות, אך לא עלה בידינו לעמוד בתנאי המגבלה הזאת. הדרך היחידה לצמצם, אך לא לבטל, את המגבלה היתה לוותר על הקטגוריה "אחר" במשתנה הלא-עצמאי (שכללה 13 מקרים שבהם המליצו פקידי הסעד על החזקה

משותפת, או על העברת הילדים למוסד או למשפחה אומנת), שבה התרכזו רוב התאים הריקים. כתוצאה מכך צומצם ה-N מ-175 ל-162. מכאן, שהממצאים המופיעים בפרק הבא כוללים אך ורק מקרים שבהם המליצו פקידי הסעד על החזקת הילד בידי האב או בידי האם. מיותר לומר, שמעניין לבדוק גם מקרים שבהם המליצו פקידי הסעד על החזקה משותפת ומקרים שבהם הם המליצו על העברת הילד למוסד, אך לשם כך יש צורך להשתמש במדגם גדול יותר. יש לקוות, שחוקרים אחרים ימלאו את החסר.

ממצאים

משתנים שנמצאו בקשר מובהק עם המלצת פקידי הסעד, ושעוצמת הקורלציה בין המשתנים העצמאיים ובין המלצת פקידי הסעד (לפי מתאם קרמר - r_c) מספיק גבוהה (לא קטנה מ-0.20), ולאחר הוצאת הקטגוריה "אחר" מן הניתוח, מוצגים בלוח מס' 2.

1. משתני המודל הלגאלי-משפטי

במודל זה נמצא קשר גבוה יחסית ומובהק מבחינה סטטיסטית בין גילו של הילד וגם בין "רצון הילד" ובין המלצת פקידי הסעד. אשר לגילו של הילד, המוצג במשתנה 1 בלוח מס' 2, הקשר הוא: $x^2(3, N=162)=15.68, p \leq .05, r_c=.22$. מן השורה התחתונה של משתנה 1 ניתן לראות, שמבחינת ה"שיעור הכללי" (בהמשך, כאשר נשתמש במונח "השיעור הכללי", הכוונה לנתונים המוצגים בשורה התחתונה של משתנה 1 בלוח מס' 2), המליצו פקידי הסעד על האב לשמש משמורן ב-11.7 אחוזים מן המקרים ועל האם - ב-88.3 אחוזים מן המקרים. עוד עולה מלוח מס' 2, שפקידי הסעד מתחשבים בגילו של הילד. הקשר הוא ליניארי: ככל שהגיל נמוך יותר כך פקידי הסעד נוטים יותר להמליץ על החזקת הילד בידי האב, בייחוד כאשר הילד הוא קטין מתחת לגיל 6, וככל שהגיל גבוה יותר קיימת אצל פקידי הסעד נכונות רבה יותר להמליץ על החזקה בידי האב. יחד עם זאת, גם כשמדובר בילדים גדולים יותר, מעל גיל 10, עדיין סיכויי האם לקבל את הילדים טובים יותר מאלה של האב (71 אחוזים לעומת 29 אחוזים). דבר זה מצביע על כך, שלמרות המגמות החדשות הקיימות בספרות המקצועית להעלות על נס את חשיבות הקשר בין האב לילדיו, לא גרם הדבר שינוי של ממש בהמלצות פקידי הסעד והם ממשיכים להעדיף את האם על האב בכל הנוגע למשמורת על הילדים. פקידי הסעד, כפי שהם מתחשבים בגילו של הילד, כך הם מתחשבים ברצון הילד. הקשר בין רצון הילד ובין המלצת פקידי הסעד, המוצג במשתנה 2, הוא בעל עוצמה גבוהה ומובהק מבחינה סטטיסטית: $x^2(2, N=162)=79.63, p \leq .05, r_c=.50$.

לוח מס' 2. הקשר בין המשתנים העצמאיים ובין המשתנה הלא עצמאי (המלצת פקיד הסעד) במספרים ובאחוזים (בין סוגריים)

המלצת פקיד הסעד			המשתנים העצמאיים
סך הכל	החזקה בידי האב	החזקה בידי האם	
1. גילו של הילד			
			מתחת לגיל 6
(100.0) 77	(2.6) 2	(97.4) 75	
			גיל 6-10
(100.0) 42	(14.3) 6	(85.7) 36	
			גיל +10
(100.0) 31	(29.0) 9	(71.0) 22	
			אחר/אין פרטים
(100.0) 12	(16.7) 2	(83.3) 10	
(100.0) 162	(11.7) 19	(88.3) 143	סך הכל
2. רצון הילד			
			להיות בחזקת אמו
(100.0) 34	(0.0) 0	(100.0) 34	
			להיות בחזקת אביו
(100.0) 21	(71.4) 15	(28.6) 6	
			נייטרלי/אין פרטים
(100.0) 107	(3.7) 4	(96.3) 103	
3. קשר רגשי			
			בעיקר עם האם
(100.0) 79	(1.3) 1	(98.7) 78	
			בעיקר עם האב
(100.0) 16	(75.0) 12	(25.0) 4	
			דומה עם שניהם/ אין פרטים
(100.0) 67	(9.0) 6	(91.0) 61	
4. רציפות בהחזקה			
			עד לדיון היה הילד בחזקת האם
(100.0)118	(3.4) 4	(96.6) 114	
			עד לדיון היה בחזקת האב
(100.0) 15	(73.3) 11	(26.7) 4	
			אחר/אין פרטים
(100.0) 29	(13.8) 4	(86.2) 25	
5. המשכיות אקולוגית			
			חזקה בידי האם תחייב שינוי אקולוגי עבור הילד
(100.0) 9	(66.7) 6	(33.3) 3	
			חזקה בידי האב תחייב שינוי אקולוגי
(100.0) 47	(2.1) 1	(97.9) 46	
			שני ההורים דומים/אין פרטים
(100.0) 106	(11.3) 12	(88.7) 94	
6. מתן גירוי חינוכי			
			האם נותנת גירוי חינוכי
(100.0) 54	(0.0) 0	(100.0) 54	
			האב נותן גירוי חינוכי
(100.0) 13	(84.6) 11	(15.4) 2	
			שני ההורים דומים/אין פרטים
(100.0) 95	(8.4) 8	(91.6) 87	

המשך לוח מס' 2

המלצת פקיד הסעד			המשתנים העצמאיים
סך הכל	החזקה בידי האב	החזקה בידי האם	
35 (100.0)	0 (0.0)	35 (100.0)	האם מקיימת קשר
9 (100.0)	7 (77.8)	2 (22.2)	האב מקיים קשר
100 (100.0)	12 (12.0)	88 (88.0)	שני ההורים דומים/אין פרטים
8. הורים כמודל חינוכי			
43 (100.0)	0 (0.0)	43 (100.0)	האם משמשת מודל חינוכי
10 (100.0)	9 (90.0)	1 (10.0)	האב משמש מודל חינוכי
109 (100.0)	10 (9.2)	99 (90.8)	שני ההורים דומים/אין פרטים.
9. פרוגנוזה			
71 (100.0)	0 (0.0)	71 (100.0)	העתיד מובטח יותר אצל האם
12 (100.0)	9 (75.5)	3 (25.0)	העתיד מובטח יותר אצל האב
79 (100.0)	10 (12.7)	69 (87.3)	ההורים דומים/אין פרטים
10. רצון ההורים			
36 (100.0)	9 (25.0)	27 (75.0)	כל הורה דורש החזקה
82 (100.0)	2 (2.4)	80 (97.6)	יש הסכמה שהילד יהיה בחזקת האם
8 (100.0)	8 (100.0)	0 (0.0)	יש הסכמה שהילד יהיה בחזקת האב
36 (100.0)	0 (0.0)	36 (100.0)	אחר/אין פרטים

מן הראוי להדגיש, שהקשר בין רצון הילד ובין המלצת פקידי הסעד חזק יותר כאשר הילד מביע את רצונו להיות בחזקת אמו. במקרה זה אין לאב כמעט סיכוי לקבל את ההחזקה לידי. לעומת זאת, כאשר הילד רוצה להיות בחזקת אביו, הסיכויים שפקידי הסעד ימליצו, בניגוד לרצון הילד, על האם כמשמורנית, הוא 28.6 אחוזים.

2. משתני המודל הפסיכו-סוציאלי

במודל זה רוב המשתנים העצמאיים נמצאו בקשר סטטיסטי מובהק ובמתאם גבוה מספיק (לפי הקריטריונים שקבענו) עם המלצת פקידי הסעד. המשתנים הם: הורות פסיכולוגית (קשר רגשי לילד), רציפות בהחזקה, המשכיות אקולוגית, מתן גירוי חינוכי לילד, מגע עם בית-הספר, היות מודל חינוכי, פרוגנוזה ורצון ההורים, כמפורט במשתנים 3 עד 10 בלוח מס' 2. המשתנים שלא נמצאו בקשר מובהק עם המלצת פקידי הסעד הם: אלימות כלפי הילד, מניעת קשר עם ההורה הלא-משמורן ובני

משפחתו, וסיפוק צרכים כלכליים של הילד. אשר לשאר משתני המחקר המופיעים בנספח מס' 1, הם בוטלו בגלל העדר מידע מספק.

(1) הורות פסיכולוגית. הממצאים במשתנה 3 (קשר רגשי לילד) עולים בקנה אחד עם "עקרון ההורה הפסיכולוגי". נראה, שכאשר עיקר הקשר הרגשי של הילד הוא עם הורה אחד, מרבית הסיכויים הם שפקידי הסעד ימליצו על הורה זה לקבל את החזקה על הילד. כאשר אין העדפה, יש לאם מעט יותר סיכוי שההמלצה תהיה לטובתה (ב-2.7 אחוזים מעל ה"שעור הכללי"). הקשר המוצג במשתנה 3 הוא בעל עוצמה גבוהה ומובהק מבחינה סטטיסטית: $x^2(2, N=162)=76.52, p \leq .05, r_c = .49$.

(2) עקרון הרציפות וההמשכיות. מן המשתנים 4 ו-5 נראה, שקיים קשר סטטיסטי מובהק וגבוה בין המשתנים הדנים ברציפות ההחזקה ובהמשכיות אקולוגית ובין ההמלצה לגבי החזקת הילד. כאשר הילד היה עד לדיון המשפטי בידי האב, הסיכוי שפקידי הסעד ימליצו על המשך ההחזקה בידי האב הוא 73.3 אחוזים (61.6 אחוזים מעל ה"שעור הכללי"), וכאשר הילד היה בחזקת אימו, הסיכוי שיומלץ שימשיך להיות בחזקתה הוא 96.6 אחוזים (8.3 אחוזים מעל ה"שעור הכללי"). מכאן, ש"עקרון הרציפות וההמשכיות" תופס יותר לגבי האב מאשר לגבי האם. הקשר בין המשתנה "רציפות בהחזקה" ובין המלצת פקיד הסעד הוא בעל עוצמה גבוהה ומובהק מבחינה סטטיסטית $x^2(2, N=162)=63.01, p \leq .05, r_c = .44$.

הממצאים דומים לגבי המשתנה "המשכיות אקולוגית". כל הורה שהחזקה אצלו תגרום שינוי אקולוגי בחיי הילד מקטין בכך את סיכויי שפקידי הסעד ימליצו עליו להיות המשמורן על הילד. הקשר בין המשתנה "המשכיות אקולוגית" ובין ההמלצה גבוה ומובהק מבחינה סטטיסטית: $x^2(2, N=162)=36.53, p \leq .05, r_c = .34$. מכאן, שהממצאים לגבי שני המשתנים תואמים את "עקרון הרציפות וההמשכיות".

(3) דאגה לחינוכו של הילד. ממשתנים 6, 7 ו-8 נראה, שהורה הנותן גירוי חינוכי, המשמש עבור הילד מודל חינוכי חיובי והלכה למעשה מקיים קשר עם המסגרת החינוכית של הילד, סיכויי גדולים שפקידי הסעד ימליצו עליו להיות משמורן. מכאן, שפקידי הסעד מתחשבים בשאלת חינוכו של הילד. הקשרים המוצגים בשלושת המשתנים הללו גבוהים ומובהקים מבחינה סטטיסטית: משתנה 6: $x^2(2, N=162)=80.26, p \leq .05, r_c = .50$; משתנה 7: $x^2(2, N=162)=44.74, p \leq .05, r_c = .37$; משתנה 8: $x^2(2, N=162)=65.77, p \leq .05, r_c = .45$.

(4) פרוגנוזה. מן המשתנה 9 נראה, שלפרוגנוזה של אנשי מקצוע יש השפעה על המלצת פקידי הסעד. כאשר העתיד של הילד (מבחינה חינוכית, כלכלית ורגשית) מובטח יותר אצל הורה אחד, עולים סיכויי אותו הורה שפקידי הסעד ימליצו עליו להיות המשמורן של הילד. כאשר הפרוגנוזה אצל שני ההורים דומה, סיכוייהם לקבל המלצה חיובית לגבי המשמורת נעים סביב ה"שעור הכללי". הקשר בין הפרוגנוזה

להמלצה גבוהה ומובהק מבחינה סטטיסטית: $x^2(2, N=162)=49.75, p \leq .05, r_c = .39$. (5) רצון ההורים. ממצאי משתנה 10 מלמדים, שפקידי הסעד נוטים לאמץ את ההסכם בין ההורים באחוזים גבוהים למדי, בייחוד כאשר ההסכם הוא שהילד יהיה במשמורת האב. במקרים נדירים (ניתן להניח, שמדובר במקרים שפקידי הסעד סבורים שההסכם עומד בניגוד לטובת הילד), פקידי הסעד מעבירים לבית-המשפט המלצה העומדת בניגוד להסכם בין ההורים. מדובר בעיקר כאשר ההסכם הוא שהילד יהיה בחזקת האם ופקידי הסעד המליצו על החזקה בידי האב (ב-2.4 אחוזים מן המקרים). במקרים שאין הסכם, וכל הורה נאבק על החזקה, עולים במעט (ב-13.3 אחוזים מעל ה"שיעור הכללי") סיכויי האב, שהחליט לדרוש את החזקת הילד, כלומר לקבל המלצה שהוא יהיה המשמורן. יש לציין, שרק ב-22.2 אחוזים מן המקרים נאבקו ההורים על החזקה. על-פי רוב, ב-50.6 אחוזים מן המקרים, קיימת הסכמה בין ההורים שהילד יהיה בחזקת אמו. הקשר בין רצון ההורים ובין ההמלצה גבוהה ומובהק מבחינה סטטיסטית: $x^2(2, N=162)=78.12, p \leq .05, r_c = .40$.

3. משתני המודל ההלכתי

ממצאי המחקר מצביעים על כך, שמכל מגוון משתני המודל ההלכתי (רמה דתית של ההורה, חינוך דתי שהורה מעוניין להקנות לילד, רצון להתגורר בארץ-ישראל, מגורים בשכונה דתית, אשמה בפירוק התא המשפחתי, התנהגות מינית של ההורה ומינו של הילד), רק למשתנה אחד – פריצות מינית של ההורה – היה קשר מובהק עם המלצת פקידי הסעד, אלא שעוצמת הקשר היתה נמוכה מ-20. משום כך, לפי הקריטריונים שקבענו, אין לראות במשתנה זה גורם המשפיע במידה רבה על המלצת פקידי הסעד.

סיכום, דיון והמלצות

המחקר העלה, שפקידי הסעד נוטים להמליץ על העברת המשמורת על ילדים לידי האם יותר מאשר לידי האב ביחס של 1:9 בערך. כאשר האב נאבק על החזקה, גָּלִים הסיכויים שפקידי הסעד ימליצו על העברת הילדים לחזקתו, אבל באחוזים לא גבוהים יחסית (מ-11.7 ל-25.0 אחוזים). מכאן, שהמגמות החדשות בספרות המקצועית, המדגישות את חשיבותו של האב, לא פחות מזו של האם, בחינוכו ובגידולו של הילד (Framo, 1981; Walerstein & Kelly, 1976), טרם אומצו הלכה למעשה בידי פקידי הסעד. יש לציין, שממצאים דומים, של העדפת האם על האב, נמצאו גם במחקרים שנערכו בבתי-הדין הרבניים (פרישטיק ואדד, 2001) ובבתי-המשפט בישראל (הקר,

2003; פרישטיק ויגלניק, טרם פורסם) ובחוקי-לארץ (Thompson, 1981: Charmas, 1983). אבל לגבי חלק מן המדינות ה"מערביות" (כמו אוסטרליה), בתי-המשפט מגלים בשנים האחרונות נכונות רבה יותר להעניק את המשמורת על הילדים לאב, יהיה גילם אשר יהיה (הקר, 2003; Funder, 1998).

מעבר למגמה הכללית של העדפת האם על-פני האב, ממצאי המחקר מגלים, שפקידי הסעד מושפעים בהמלצותיהם בנושא המשמורת על ילדים בעיקר מגורמים לגאליים ומגורמים פסיכו-סוציאליים המאפיינים את ההורים ואת "המסוגלות ההורית" שלהם. המשתמע מכך הוא, שפקידי הסעד, שהם מחד גיסא בעלי אוריינטציה סוציאלית ומאידך גיסא מקיימים יחסי-גומלין עם מערכת בתי-המשפט, משלבים בהמלצותיהם את שתי האוריינטציות. מן הבחינה הלגאלית פקידי הסעד מתחשבים ברצון הילד וב"עקרון הגיל הרך" שהם, כאמור, משתנים משניים בחשיבות במודל הפסיכו-סוציאלי ודומיננטיים במודל הלגאלי.

מבחינת המודל הפסיכו-סוציאלי, מגמת פקידי הסעד היא להמליץ על מסירת הילד לחזקת ההורה שמקיים אתו קשר רגשי חזק, מבטיח רציפות בהחזקה והמשכיות אקולוגית, משמש עבור הילד מודל חינוכי חיובי, מגרה אותו ללימודים ונמצא בקשר תמידי עם המסגרת החינוכית של הילד, מבטיח לילד עתיד טוב יותר, או שקיימת הסכמה בין ההורים היכן ישהה הילד.

הממצאים לא גילו שקיים קשר משמעותי בין המשתנים הקוגניטיביים והאישיטיים המאפיינים את ההורים, וגם לא בין הבריאות הפיזית של ההורים (פריטים 12, 13 ו-14 בנספח מס' 1) ובין המלצת פקידי הסעד. לא נמצא, שהורים המתפקדים היטב מבחינה שכלית, שאינם סובלים מליקויי אישיות ובריאות מיוחדים, יומלץ לגביהם על החזקת הילדים יותר מאשר לגבי הורים הלוקים בתחומים אלה. אולם, יש לציין שברוב המקרים, בייחוד לגבי המשתנים הקוגניטיביים ואלה של הבריאות הפיזית, חסרו פרטים והמידע היה חלקי, כך שלא ניתן להגיע למסקנות חד-משמעיות בעניין זה ולטעון שמשתנים אלה אינם משפיעים על המלצת פקידי הסעד.

בממצאים גם לא נמצא קשר של ממש בין אלימות פסיכולוגית ופיזית של ההורה כלפי הילד (פריטים 5 ו-6 בנספח מס' 1) ובין המלצת פקידי הסעד. לפי ממצאים אלה פקידי הסעד אינם נמנעים מלהמליץ על העברת ילד למשמורת של הורה הנוהג באלימות כלפי הילד. ייתכן שמדובר במכות לצורכי חינוך ובשימוש בשיטות חינוך נוקשות ("חינוך מדכא"). אם זה ההסבר לממצאים, משתמע מכך שפקידי הסעד מאמינים בשיטות החינוך המסורתיות יותר מאשר בשיטות החינוך המודרניות, שבהן לא מקובלת שיטת "החינוך המדכא" (פרישטיק, 1992). אך ניתן גם לתת הסבר אחר לממצאים. כמו לגבי משתני האישיות והבריאות, כך לגבי האלימות של ההורים כלפי ילדיהם, הדיווח בתסקיר היה חלקי בלבד. רק ב-36 מן המקרים (22 אחוזים) דווח

בתסקיר על אלימות פיזית כלפי הילדים, ורק ב-49 מן המקרים (30 אחוזים) דווח על אלימות פסיכולוגית (כנראה משום שלפקידי הסעד לא הגיע מידע על מקרים נוספים). ייתכן שהממצאים על העדר הקשר בין ההתנהגות האלימה של ההורים כלפי ילדיהם ובין המלצת פקידי הסעד מקורם לא בחוסר התייחסות של פקידי הסעד לתופעה, אלא במספר הקטן של המקרים, דבר שיכול להתברר אם ייערך מחקר נוסף עם מדגם גדול יותר.

נסיים במודל ההלכתי. במחקר לא נמצאה השפעה של ממש של מודל זה על המלצת פקידי הסעד. אמנם נמצא קשר מובהק בין התנהגות מינית של ההורים ובין המלצת פקידי הסעד, אך עוצמת הקשר היתה נמוכה ($r_c < .20$). לגבי שאר המשתנים ההלכתיים לא נמצא קשר מובהק בינם ובין המלצת פקידי הסעד. מכאן, שלמרות יחסי-הגומלין הקבועים הקיימים בין פקידי הסעד ובין בתי-הדין הרבניים, ולמרות העובדה שחלק מפקידי הסעד באים מרקע דתי או מסורתי, הם לא הושפעו מן האוריינטציה ההלכתית האמורה להתקיים בבתי-הדין הרבניים, בניגוד לאוריינטציה הלגאלית המשפיעה, לפי הממצאים, על המלצת פקידי הסעד.

השאלות המתבקשות הן: מה הן ההשלכות של ממצאי המחקר על מסגרת השירות של פקידי הסעד? אילו המלצות ניתן להציע לשירות בנושא זה? אחד הדברים החשובים שניתן ללמוד מן המחקר הוא, שלמגדר של ההורה ולגילו של הילד יש השפעה רבה על טיב ההמלצה. בקרוב ל-90 אחוזים מן המקרים פקידי הסעד ממליצים שהאם תהיה המשמורנית של הילד, בייחוד כאשר מדובר בילד בגיל הרך. כך שהמסורת של "עקרון הגיל הרך" ממשיכה להנחות את פקידי הסעד בהמלצותיהם, למרות דברי הביקורת המושמעים בנושא זה. לעומת זאת, טרם החלו פקידי הסעד להטמיע את רעיון ה"אבות החדשים", ואת המגמות החדשות הקיימות במספר מדינות מערביות, שבהן קיימת נכונות רבה יותר למסור ילדים למשמורת של האבות. יש לכך השלכות גם על עבודת בתי-המשפט, המאמצים על-פי רוב את המלצות פקידי הסעד, ובשל כך גם על עתיד הילדים ועל ה"אבות החדשים" המבקשים לגדל את ילדיהם ונענים בשלילה בשל מדיניות שייתכן שאבד עליה הפלח. לאור ההשלכות היה ראוי שבשירות פקידי הסעד יתקיים דיון מעמיק בשאלה האם ראוי להמשיך במסורת של "עקרון הגיל הרך" ובמגמה של העדפת האם כמשמורנית ב-90 אחוזים בערך מן המקרים, או שראוי לאמץ מדיניות חדשה, שוויונית יותר, בדומה למגמות הקיימות במדינות "מערביות" כגון אוסטרליה.

במאמר מוסגר ראוי לומר, שלפי ממצאי המחקר, אבות הנאבקים על המשמורת אינם משפרים בהרבה את סיכוייהם לקבל את החזקה על ילדיהם (רק ב-13.3 אחוזים מן המקרים). מכאן ניתן להציע לאבות לעשות חשבון של רווח והפסד: האם, לאור המדיניות הנוכחית הקיימת בבית-המשפט ובשירות פקידי הסעד, רצוי להם לצאת

למאבק הכרוך בהוצאות כספיות לא מבוטלות, במפחי הנפש להורים, ובמצוקה קשה לילדים המעורבים במאבק ואינם יודעים במשך זמן רב מי יהיה המשמורן שלהם. אבל נחזור לפקידי הסעד. מן הממצאים מתברר, שבחלק לא מבוטל של התסקירים המוגשים לבית־המשפט חסרים פרטים חשובים שהיה ראוי שייכללו בהם, כגון: בריאות נפשית, קוגניטיבית ופיזית של ההורים. מן הראוי שפקידי הסעד יקפידו על המידע שהם מוסרים לבית־המשפט בנושאים אלה, גם אם הדבר מחייב לעתים להפנות את בני־הזוג לאנשי מקצוע נוספים (כגון פסיכולוגים ופסיכיאטרים). בהקשר זה יש גם להביא בחשבון את ממצאי מחקרה של פרוכטר (תשמ"ב), לפיהם לכמות המידע בתסקירים יש השפעה על החלטות בית־המשפט. מעבר לכך, ראוי שפקידי הסעד יבדקו האם יש בסיס לסברה העולה מממצאי המחקר, שהם אינם מביאים בחשבון מספיק בהמלצותיהם תופעות של אלימות של הורים כלפי ילדיהם.

לבסוף, יש להדגיש את מגבלות המחקר ואת הצורך בעריכת מחקרים נוספים בנושא זה. המגבלה העיקרית היתה, שהמדגם היה קטן יחסית ואופי המשתנים והקטגוריות שלהם לא אפשרו שימוש בשיטות סטטיסטיות מורכבות. כדי להגיע למסקנות מוצקות יותר על יחסי הגומלין בין המשתנים העצמאיים, בינם לבין עצמם, ובינם ובין המלצות פקידי הסעד, יש צורך במחקר נוסף עם מדגם גדול יותר, שיאפשר ניתוח מתוחכם יותר של הנתונים.

נוסף על כך, ראוי לבדוק לא רק את המלצות פקידי הסעד, אלא גם את התהליך המלא של המלצות והחלטות שגורמים שונים מקבלים בנושא המשמורת על ילדים; ולא רק משמורת בידי האב או האם, אלא גם משמורת משותפת ומפוצלת. הליך זה כולל: הסכם הגירושין בין ההורים; השפעת מגשרים, יועצי נישואין, עורכי־הדין וטוענים רבניים; החלטות של בתי־הדין למיניהם ושל בתי־המשפט לענייני משפחה. אשר לבתי־המשפט ולבתי־הדין הרבניים, כאמור, נערכו בהם מחקרים בנושא (הקר, 2003; פרישטיק ואדד, 2001; פרישטיק ויגלניק, טרם פורסם), ובכוונת כותב שורות אלה לערוך, במסגרת מחקר נפרד, השוואה של הנתונים. מעבר לכך, יש לחקור את המלצות פקידי הסעד לא רק לבית־המשפט, כפי שנעשה במחקר זה, אלא גם לבתי־הדין הרבניים. מחקר מקיף מעין זה, שיבדוק לא רק משמורת של ילדים יהודיים, אלא גם של ילדים ממשפחות לא־יהודיות או מעורבות, שהן היום חלק לא מבוטל מאוכלוסייתה של מדינת ישראל, יוכל להעמיק את הבנתנו בשאלת המשמורת על ילדים. מחקר מעין זה עשוי לעניין משפטנים, אנשי הלכה, עובדי רווחה, אנשי אקדמיה ואזרחים מן השורה המעורבים בעניין בחייהם האישיים.

ביבליוגרפיה

- אלמגור, מ' (1999). הערכת מסוגלות הורית בהחלטת בית-המשפט לגבי משמורת ילדים: מקומו של הפסיכולוג הקליני. פסיכולוגיה, ח(1), 49-34.
- בן-אור, י' (1974). על משמעות המושג טובת הילד. הפרקליטי, כט, 622-608.
- ברקאי, מ', מאסס, מ' (1989). משמעות המושג מסוגלות הורים וטובת הילד בפסקי דין של בית המשפט העליון באימוץ ילדים. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- גופנא-פינטו, ט' (1996). ממשורת וסדרי ראייה של ילדים לאחר הגירושין – המלצות בתסקיר פקיד הסעד, ההחלטות המשפטיות, הביצוע ע"י המשפחה והקשר הורה לא משמורן-ילד, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב.
- גילת, י"ד (תשל"ח). שיקולי טובת הילד בפסיקה האזרחית והרבנית בענייני משמורת ילדים וחינוכם. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן.
- הקר, ד' (2003). "אמהות", "אבהות" ומשפט: ניתוח סוציולוגי של השדה המעצב הסדרי משמורת וראייה בגירושין. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב, רמת-אביב.
- הקר, ד', שמיר, ר' (2003). אמהות, אבהות, משפחה: בין אינטואיציה להלכה פסוקה. סוציולוגיה ישראלית, ה (2), 340-311.
- כהן, י' (1984). מומלץ: לא להמליץ. עבריינות וסטיה חברתית, יב, 36-33.
- משרד המשפטים (2003). הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישום בחקיקה: דו"ח ועדת המשנה בנושא הילד ומשפחה. תל-אביב: משרד המשפטים.
- סירוקה, י', פישמן, ג' (1980). השפעת גורמים לגאליים ואקסטרה-לגאליים על החלטת שופטים. חברה ורווחה, ג, 161-147.
- סעדיה, ש' (1992). משמורת קטינים. תל-אביב: בורסי.
- פוגל-ביז'אווי, ס' (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט מודרניות. בתוך רוזן, ג' (עורך). מין מגדר פוליטיקה (עמ' 107-166). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פורת, ח' (1999). על הזיקה בין עבודת פקיד הסעד לעבודת בית-המשפט. בתוך הרמל, י' (עורכת). אוגדן לפקיד סעד לסדרי דין (עמ' 11-54). ירושלים, משרד העבודה והרווחה.
- פרוכטר, ש' (תשמ"ב). משקלו של תסקיר פקיד הסעד בהחלטות בתי-המשפט בענייני החזקת קטינים. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך. אוניברסיטת בראילן, רמת-גן.
- פרישטיק, מ' (1992). ענישה גופנית של ילדים כאמצעי חינוכי בהסטוריה היהודית. דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, ה, צג-ק"ח.
- פרישטיק, מ', אדר, מ' (2001). שיקולים המנחים את בתי-הדין הרבניים בקביעת המשמורת על ילדים. מגמות: כתב עת למדעי ההתנהגות, מא(1-2), 67-45.
- פרישטיק, מ', יגלניק, צ' (טרם פורסם). שיקולים המנחים את בתי-המשפט לענייני משפחה בקביעת המשמורת על ילדים.
- קיסטר, י' (1971). זכויות הורים בילדיהם במשפט העברי ובמשפט אומות העולם. ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית.
- קנולר, י' (1994). הצד שלו. ירחון נעמת, 165, 67-66.
- רומי, ש', לוי, ג' (1998). מהו "בית מועדף" כשהבית אינו קיים עוד: דילמות וקריטריונים בנושא משמורת ילדים. חברה ורווחה, יח(3), 406-389.
- רונו, י' (1997). שיתוף הילד בקביעת משמורתו. תל-אביב: בורסי.

- שאקי, א' (1984). אפיונים בדיני משמורת קטינים תוך דגש על ישום עקרון טובת הילד. עיוני משפט, י, 5-35.
- שגיא, א', קורן-קריא, ג' (1988). אבהות בשנות השמונים ובעתיד, התפתחויות חדשות ומגמות עולות. חברה ורווחה, ה, 344-350.
- שוחטמן, א' (1978). למהותם של כללי ההלכה בסוגית החזקת ילדים. שנתון המשפט העברי, ה, 230-285.
- שיפמן, פ' (1989). דיני המשפחה בישראל (כרך ב). ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית.
- שניט, ד' (תשמ"ח). החוק, הפרט ושירותי הרווחה. ירושלים: מאגנס.
- שניט, ד' (1994). "חזקת הגיל הרך" ביישוב סכסוכי משמורת ילדים: המשכיות שינוי או ביטול. עיוני משפט, 119 (1). 185-203.
- שפירא, ע' (1972). משמורת קטינים, טובת הילד והכרה בפסקי חוץ. משפטים, ד, 291-370.
- שרון, ד' (1992). שיקולים מנחים במשמורת ובסדרי ראייה. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב.
- Bender, W.N. (1994). Joint custody: The option of choice. *Journal of Divorce & Remarriage*, 21 (3-4), 115-131.
- Bowen, M. (1976). Theory in practice of psychotherapy. In Guerin, P.J. (Ed.). *Family therapy: Theory and practice* (pp. 42-90). New-York: Gardner Press.
- Bowlby, J. (1944). Forty four juvenile thieves: Their character and home-life. *International Journal of Psychoanalysis*, 25, 107-128.
- Charmas, J.F. (1981). Practice trends in divorce related child custody. *Journal of Divorce*, 4, 57-67.
- Cochran, R.F. (1985). The search for guidance in determining the best interest of the child in divorce: Reconciling the primary caretaker and joint custody preferences. *University of Richmond Law Review*, 20(1), 1-65.
- Cohen, O. & Segal-Engelchin, D. (2000). Suzi and Mr. S.: Gender roles stereotyping in social workers' report in custody and access cases. *Smith College Studies in Social Work*, 70, 475-500.
- Dowd, N.E. (2000). *Redefining fatherhood*. N.Y.: New-York University Press.
- Eekelaar, J. (1978). *Family law and social policy*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Eekelaar, J. (1995). The importance of thinking that children have rights. *International Journal of Law and the Family*, 6, 221-235.
- Foster, H. (1974). Criticism on "beyond the best interest of the child". *Bulletin of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 2, 46-56.
- Framo, J.L. (1981). The integration of marital therapy with sessions with family of origin. In Gurman, A.S. & Kniskern, D.P. (Eds.). *Handbook of family therapy* (pp. 133-158). New-York: Brunner.
- Funder, K. (1998). The Australian Family Law Reform Act 1995 and public attitudes to paternal responsibility. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 12, 47-61.
- Goldstein, J.G., Freud, A., & Solnit, A.J. (1973). *Beyond the best interest of the child*. New-York: The Free Press.
- Gottesman, R. (1981). *The child and the law*. Minn.: West Publishers.
- Gottman, J.M. (1998). Toward a process model of men in marriage and families.

- In Booth, A. & Crouter, A.C. (Eds.). *Men in families: When do they get involved? What difference does it make?* (pp. 149-192). N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Grief, J.B. (1979). Fathers, children and joint custody. *American Journal of Orthopsychiatry*, 49, 311-319.
- Hamilton, C. (1995). *Family law and religion*. London: Sweet and Maxwell.
- Hetherington, E.M., Cox, M. & Cox, R. (1982). Effects of divorce on parents and children. In Lamb, M.E. (Ed.), *Nontraditional families: Parenting and child development* (pp. 233-288). New-Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Inker, M.L. & Perretta, C.A. (1971). Child's right to council in custody cases. *Family Law Quarterly*, 4, 109-110.
- Ira, V. & Winkler, W.A. (1976). *Fathers and custody*. New-York: Hawthorn.
- Johnston, J. R., Kinn, M., Jeannes, M., & Tschann, M. (1989). Ongoing post divorce conflict: Effects on children of joint custody and frequent access. *American Journal of Orthopsychiatry*, 59, 576-592.
- Lupton, D. & Barclay, L. (1997). *Constructing fatherhood*. London: Sage.
- Mangrum, R.C. (1991). Religious constraints during visitation: Under what circumstances are they constitutional?. *Creighton Law Review*, 34, 445-494.
- Mnookin, R. (1979). Bargaining in the shadow of the law: The case of divorce. *Yale Law Journal*, 88, 950-966.
- Radzinowicz, L. (1966). *Ideology and crime: A study of crime and its social and historical context*. London: Heinemann.
- Rich, J. (1974). *Interviewing children and adolescents*. London: Macmillan.
- Richards, M. (1978). Children, parents and families: Developmental psychology and the reordering of relationship on divorce. *International Journal of Law and the Family*, 1, 295-317.
- Ross, S.D. & Barcher, N. (1984). *The rights of women*. New-York: Bantom Books.
- Rutter, M. (1974). *The quality of mothering: Maternal deprivation reassessed*. England: Penguin.
- Sagi, A. & Dvir, R. (1993). Value biases of social workers in custody disputes. *Children and Youth Service Review*, 15, 27-42.
- Sandberg, K. (1989). Best interests and justice. In Smart, C. & Sevenhijzen, S. (Eds.). *Child custody and the politics of gender* (pp. 100-125). London: Routledge.
- Scherrer, J.L. (1976). How social workers help lawyers. *Social Work*, 21, 279-283.
- Stott, D.H. (1960). *Delinquency and human nature*. United Kingdom: Carnegie.
- Thompson, R.A. (1983). The father's case in child custody dispute: The contribution of psychological research. In Lamb, M.E. & Sagi, A. (Eds.). *Fatherhood and family policy* (pp. 53-100). New-York: Hillsdolle.
- Wallerstein, J. & Kelly, J. (1976). The effect of parental divorce: Experience of the child in later latency. *American Journal of Orthopsychiatry*, 46, 256-269.
- Watson, A.S. (1963). Teaching mental health concepts in the law school. *American Journal of Orthopsychiatry*, 33, 115-122.

- Weitzman, L.J. (1985). *The divorce revolution: The unexpected social and economic consequences for women and children in America*. New-York: The Free Press
- Williams, E.F. & Pope, C.E. (1982). Legal, extralegal and organizational factors in disposition of juveniles. *International Journal of Comparative and Applied Justice*, 6, 1-12.
- Wright, R.L.D. (1976). *Understanding statistics*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Yudkin, S., & Holme, H. (1972). Working mothers and delinquent children. In Ways, R.J. (Ed.). *Juvenile delinquency, the family and social groups* (pp. 183-187). London: Longman.

נספח מס' 1. שאלון המחקר

מדגם בתי־המשפט

1. בית־המשפט שבו נאספו הנתונים: א. ירושלים; ב. תל־אביב; ג. חיפה; ד. באר שבע; ה. אשדוד; ו. טבריה; ז. אילת; ח. נצרת.

משתני המודל המשפטי־לגאלי

2. גילו של הילד: א. מתחת לגיל 6; ב. גיל 6-10; ג. מעל גיל 10; ד. אחר; ה. אין פרטים.
3. רצון הילד: א. להיות בחזקת אימו; ב. להיות בחזקת אביו; ג. אחר; ד. אין פרטים.

משתני המודל הפסיכו־סוציאלי

4. הקשר הרגשי לילד: א. עיקר הקשר הוא עם האם; ב. עיקר הקשר הוא עם האב; ג. קשר שווה חיובי עם שני ההורים; ד. קשר שווה שלילי עם שני ההורים; ה. אין פרטים.
5. אלימות פסיכולוגית ומילולית כלפי הילד: א. מצד האב; ב. מצד האם; ג. אחר; ד. אין פרטים.
6. אלימות פיזית כלפי הילד: א. מצד האב; ב. מצד האם; ג. אחר; ד. אין פרטים.
7. רציפות בהחזקה: א. הילד היה עד לדיון בבית־הדין בחזקת האב; ב. הילד היה בחזקת האם; ג. הילד היה בחזקת שניהם; ד. הילד היה מחוץ לבית; ה. אחר; ו. אין פרטים.
8. המשכיות אקולוגית: א. העברה לידי האב פירושה שינוי אקולוגי לילד (בית־ספר, שכונה); ב. העברה לידי האם פירושה שינוי כנ"ל; ג. אין שינוי כנ"ל לגבי שני ההורים; ד. יש שינוי כנ"ל לגבי שני ההורים; ה. אין פרטים.
9. קשר להורה הלא משמורן: א. האם היתה המשמורנית ומנעה את הקשר; ב. האב היה המשמורן ומנע את הקשר; ג. האם היתה המשמורנית ואפשרה את הקשר; ד. האב היה המשמורן ואפשר את הקשר; ה. אחר; ו. אין פרטים.
10. קשר למשפחת ההורה הלא משמורן: א. האם היתה המשמורנית ולא אפשרה את הקשר; ב. האב היה המשמורן ולא אפשר את הקשר; ג. האם היתה המשמורנית ואפשרה את הקשר; ד. האב היה המשמורן ואפשר את הקשר; ה. אחר; ו. אין פרטים.

11. פיצול בין אחים ובין אחיות: א. משמורת בידי האם תגרום פיצול; ב. משמורת בידי האב תגרום פיצול; ג. אין בעיות פיצול; ד. אחר; ה. אין פרטים.
12. ליקויים קוגניטיביים: א. אובחנו אצל האב; ב. אובחנו אצל האם; ג. אובחנו אצל שניהם; ד. לא אובחנו; ה. אין פרטים.
13. ליקויי אישיות פתולוגיים: א. אובחנו אצל האב; ב. אובחנו אצל האם; ג. אובחנו אצל שניהם; ד. לא אובחנו ליקויים; ה. אין פרטים.
14. בריאות פיזית של ההורים: א. קיים ליקוי אצל האב; ב. קיים ליקוי אצל האם; ג. קיים ליקוי אצל שניהם; ד. אין ליקוי; ה. אין פרטים.
15. מי נותן לילד גירוי חינוכי: א. האב; ב. האם; ג. שניהם; ד. שניהם לא נותנים; ה. אין פרטים.
16. קשרים עם המסגרת הלימודית של הילד: א. האב מקיים; ב. האם מקיימת; ג. שניהם מקיימים; ד. שניהם אינם מקיימים; ה. אחר; ו. אין פרטים.
17. מודל מוסרי חינוכי: א. האב משמש מודל חיובי; ב. האם משמשת מודל חיובי; ג. שני ההורים דומים (לחיוב ולשלילה); ד. אין פרטים.
18. דגם משפחתי חיובי (נישואין שניים מוצלחים של אחד ההורים): א. קיים אצל האב; ב. קיים אצל האם; ג. קיים אצל שניהם; ד. אחר; ה. אין פרטים.
19. סיפוק צרכים כלכליים של הילד: א. האב מסוגל יותר; ב. האם מסוגלת יותר; ג. שניהם מסוגלים; ד. שניהם אינם מסוגלים; ה. אין פרטים.
20. התאוששות מהליך הגירושין או ההפרדה: א. האב הצליח להתאושש; ב. האם הצליחה יותר; ג. שניהם הצליחו; ד. שניהם לא הצליחו; ה. אין פרטים.
21. פרוגנוזה: א. טובה יותר אצל האב; ב. טובה יותר אצל האם; ג. טובה אצל שניהם; ד. שלילית אצל שניהם; ה. אין פרטים.
22. מי מן ההורים זמין יותר: א. האב; ב. האם; ג. שניהם זמינים; ד. שניהם אינם זמינים; ה. אין פרטים.
23. רצון ההורים או הסכם: א. כל הורה דורש שהחזקה תהיה אצלו; ב. הגיעו להסכם שהחזקה תהיה אצל האם; ג. הגיעו להסכם שהחזקה תהיה אצל האב; ד. אחר; ה. אין פרטים.

משתני המודל ההלכתי

24. מין וגיל: א. מדובר בבת; ב. מדובר בן מתחת לגיל 6; ג. מדובר בן מעל גיל 6; ד. מספר ילדים בגילים שונים.
25. הרמה הדתית של ההורים: א. האב יותר דתי מאשר האם; ב. האם יותר דתית מאשר האב; ג. שניהם דתיים במידה שווה; ד. שניהם חילוניים במידה שווה; ה. אין פרטים.
26. החינוך שהורה מעוניין לתת לילד: א. האב בעד חינוך דתי יותר מאשר האם; ב. האם בעד חינוך דתי יותר מאשר האב; ג. שניהם מעוניינים בחינוך דתי; ד. שניהם מעוניינים בחינוך חילוני; ה. אין פרטים.
27. שכונת המגורים: א. האב מתגורר בשכונה דתית והאם מתגוררת בשכונה חילונית או מעורבת; ב. האם מתגוררת בשכונה דתית והאב מתגורר בשכונה חילונית או מעורבת; ג. שניהם מתגוררים בשכונה דתית; ד. שניהם מתגוררים בשכונה חילונית או מעורבת; ה. אין פרטים.

28. מגורים במדינת ישראל: א. האב גר, או מתכוון לגור, במדינת ישראל והאם בחוץ־לארץ; ב. האם מתגוררת במדינת ישראל והאב בחוץ־לארץ; ג. שניהם גרים או מתכוונים לגור בארץ־ישראל או שאין פרטים; ד. שניהם מתכוונים לגור בחוץ־לארץ.
29. חיי פריצות: א. הבעל חי חיי פריצות (בגדר "רועה זונות"); ב. האישה חיה חיי פריצות; ג. שניהם מקיימים חיי מין נורמטיביים או שאין פרטים; ד. שניהם חיים חיי פריצות.
30. האשם העיקרי בפירוק התא המשפחתי: א. האב; ב. האם; ג. שניהם במידה שווה; ד. אין פרטים.
31. האם בני הזוג התגרשו? א. כן; ב. לא.

המשתנה התלוי – המלצת פקיד הסעד

33. א. החזקה בידי האב; ב. החזקה בידי האם; ג. אחר – החזקה משותפת או מפוצלת; ד. אחר – הוצאה מן הבית (מוסד, משפחה אומנת).